

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 11, Nummer 4 / Elloel 5758 - Augustus 1998

OPLAGE 325 EXEMPLAREN - ABONNEMENT f 12,- - POSTGIRO 259272 - BANKREKENING 95.24.27.737

DE CANTILLATIE VAN HEBREEUWSE TEKSTEN

door J.W. Rose en Peter van 't Riet

De term *cantillatie* is afgeleid van de Latijnse woorden *canticum* en *cantilena*, waarvan de betekenis behalve 'lied' of 'gezag', ook de 'eentonig zangerige voordracht' van bijvoorbeeld een redenaar kan zijn. De term *cantillatie* is aan het einde van de 18e eeuw door J.N. Forkel, auteur van het invloedrijke werk *Allgemeine Geschichte der Musik* (Leipzig, 1788/1801), geïntroduceerd in de musicale terminologie om de zangerige wijze van lezen van Hebreeuwse teksten aan te duiden.

Over de precieze betekenis van het woord *cantillatie* is nooit wetenschappelijke overeenstemming ontstaan. In de joodse en musicale literatuur vinden we dan ook diverse betekenissen, zoals:

- de voordracht van een bijbeltekst met behulp van vaste melodische motieven volgens de masoretische uitspraak (*bijbelse cantillatie*);
- de voordracht van een talmoedtekst door aanpassing van de retorische spraak aan enkele vaste melodische patronen;
- het reciteren van bijbelse poëzie met een gestandaardiseerde melodische uitspraak die voor elk vers herhaald wordt (*psalmodie*);
- het reciteren van liturgische formules en teksten waarbij elementen van een melodisch patroon al improviserend, maar wel

volgens bestaande gewoonten, aaneengeschakeld worden (*synagogale cantillatie*);

- de muziekstijl die alle vier bovenstaande vormen van cantillatie omvat en die door Curt Sachs is omschreven als een 'woord-geschapen, woord-afhankelijk en woord-ondersteunend systeem van musicale expressie'.

Hoewel het woord *cantillatie* uitsluitend gebruikt wordt binnen de joodse muziek, komen vergelijkbare musicale verschijnselen in veel andere culturen voor.

De Hebreeuwse bijbeltekst

Zoals wellicht bekend werden de Hebreeuwse teksten van bijbelboeken oorspronkelijk alleen geschreven met consonanten (mede-

klinkers), waarvan het Hebreeuwse alfabet er 22 heeft:

א (alef), ב (beet), ג (gimel), ד (dalet), ה (hee), ו (wav), ז (zajin), ח (chet), ט (tet), י (jod), כ (kaf), ל (lamed), מ (meem), נ (noen), ס (samech), ע (ajin), פ (pee), צ (tsadee), ק (kof), ר (reesj), ש (sjin/sin), ת (tav).

De geschreven tekst was dus steeds onvolledig en kon, afhankelijk van de klinkers die men bij het lezen eraan toevoegde, een andere betekenis krijgen. Dit probleem kon lange tijd alleen vermeden of beperkt worden door de uitspraak van de tekst uit het hoofd te leren en van generatie op generatie nauwkeurig over te dragen. Al toen het Hebreeuws nog een levende taal was, ging men ter ondersteuning van dit “uit het hoofd leren” de medeklinkers א, ה, ו en י gebruiken als aanduiding voor klinkers: de zogenaamde *matres lectionis* (“leesmoeders”). Toch bleven er verschillende tradities bij het lezen van de bijbelteksten ontstaan en bestaan. De rabbijnen uit de talmuedische periode maakten soms dankbaar gebruik van de mogelijkheid om de medeklinkerwoorden van verschillende klinkers te voorzien. Daardoor zijn prachtige staaltjes van exegese bewaard gebleven waarin woorden plotseling een heel andere betekenis krijgen. Op den duur werd echter de behoefte aan standaardisatie van de tekst groter en in de vroege Middeleeuwen zijn de z.g. masoretische geleerden (7e tot 14e eeuw) ertoe overgegaan de uitspraak van de tekst vast te leggen met behulp van klinkertekens. Hierdoor is een gestandaardiseerde tekst tot stand gekomen, die vandaag de basis vormt voor alle bijbelvertalingen.

Aanvankelijk waren er verschillende systemen van klinkertekens in gebruik. Bekend zijn een Palestijns en een Babylonisch systeem. Het systeem van klinkertekens dat uiteindelijk overleefd heeft en in de gedrukte uitgaven van bijbelboeken wordt gebruikt, het Tiberiënsische systeem, kent de volgende tekens (steeds weergegeven met een alef):

א	kámets	á- of ò-klank
א	pátach	à-klank
א	sêgòl	è-klank
א	tseré	é- of è-klank
א	chírek	í- of ì-klank
א	chólem	ó- of ò-klank
א	kibbóets	oe-klank.

Behalve deze klinkertekens treft men in gedrukte uitgaven van Hebreeuwse bijbelteksten ook andere tekens aan. Dat zijn spraak- en zangtekens die te maken hebben met het gebruik van de klemtoon en het reciteren van de teksten. Deze cantillatietekens zijn eveneens door de Masoreten toegevoegd.

Bijbellezing door middel van cantillatie

De openbare lezing van bijbelboeken is al bekend uit veel oudere tijden dan die waarin de klinker- en zangtekens werden ingevoerd. In de Bijbel zelf worden zulke lezingen alleen genoemd in verband met speciale gelegenheden (bijv. Deut. 31:12, 2 Kon. 22:1-3, Neh. 8:8, 10:30). Openbare Tora-lezing vormde geen prominent onderdeel van de tempelliturgie, maar was dat wel in de synagoge. Daarbij was het cantilleren van de bijbeltekst al in de 2e eeuw CJ een oud en gevestigd gebruik. Rabbi Akiva (begin 2e eeuw CJ) drukte zijn opdracht tot dagelijkse studie van de Tora uit met de woorden: “Zing haar elke dag, zing haar elke dag!” (Sanh. 99a). Ook vermeld de Talmoed dat het bijbelvers werd onderverdeeld in melodische cadansen volgens de betekenis van de tekst en volgens het ritme van de uitspraak. Deze indeling werd *piskei te’amiem* of *pissoek te’amiem* genoemd. Zij werd alleen mondeling overgeleverd van generatie op generatie. De overdrachtmethode was die van de *chironomie*, waarbij met hand- en vingerbewegingen de verschillende elementen van de bijbelse spraakzang werden opgeroepen.

In de 3e eeuw CJ legt de joodse geleerde Rav het vers Nehemia 8:8/9 “en zij lazen in het boek, in de Tora van God, ... , en zorgden ervoor dat zij de lezing begrepen” uit als

een verwijzing naar deze *piskei te'amie*m (Meg. 3a). De bronnen vermelden echter alleen dat de Bijbel bij lezing en studie melodisch gereciteerd moest worden (bijv. Meg. 32a; Hooglied R. 4:11), maar niet dat dit met vaststaande melodien moest. Het is twijfelachtig of de woorden *pissoek / piskei te'amie*m (indeling door middel van *te'amie*m) verwijzen naar het melodische element, hoewel deze *te'amie*m zoals we opmerkten verbonden zijn met de geheugensteunbewegingen van de voorzanger of diens hulpje (Meg. 3a; Ned. 37a; Hag. 6a). Het talmoedische gebruik van de term *te'amie*m is op dit punt onvoldoende duidelijk. Echter als we de strikte regulering van de schriftlezingen beschouwen, dan is het onbegrijpelijk dat de melodische interpretatie overgelaten zou kunnen zijn aan de ad hoc uitvinding of keuze van de voorzanger.

Talmoedische bronnen getuigen namelijk van de nauwgezetheid waarmee het reciteren moest gebeuren. Vermeld worden:

- de keuze en orde van de schriftgedeelten voor de sjabbatten, de weekdays (maandag en donderdag) en de feestdagen,
- de kwalificaties waaraan de lezer moest voldoen,
- de vertaling van elk vers in de volkstaal,
- de *somech* ("ondersteuner") die de voorzanger hielp,
- de vervanging van de lekenvoorzanger door een specialist (soms de *chazzan*).

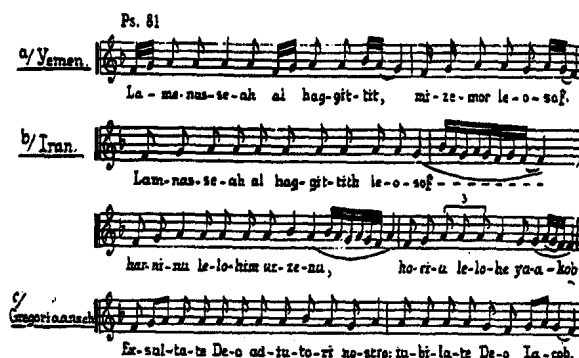
In de eerste eeuwen CJ kwamen nog geen geschreven spraakzangtekens voor in de tekst van de bijbelboeken. Deze geschreven tekens, die vervolgens ook *te'amie*m genoemd werden, zijn eerst na 500 CJ geleidelijk ingevoerd door de Masoreten, gelijk met de klinkertekens. Het is echter niet waarschijnlijk dat de zangwijzen die met deze tekens door de masoretische geleerden werden vastgelegd, tot de alleroudste bijbelse spraakzang behoren. Deze masoretische zangtekens worden namelijk genegeerd binnen de zeer oude Jemenitische cantillatie van de bijbeltekst, die gebruik maakt van de meer eenvoudige

cadansen van de *psalmodie*. Dat deze meer eenvoudige spraakzang van de Jemenitische joden inderdaad zeer oud is, blijkt ook uit het feit dat zij voorkomt in de liturgie van de Rooms-Katholieke Kerk, waar zij als een vreemd element in de westerse muziektraditie in haar oorspronkelijke vorm bleef bestaan. De christelijke kerk heeft de *psalmodie* van de synagoge overgenomen reeds enkele eeuwen voordat de Masoreten hun zangtekens aan de Hebreeuwse tekst toevoegden. In afbeelding 1 zijn een drietal voorbeelden van *psalmodie* opgenomen ontleend aan het Jemenitische en Iraanse jodendom en aan het Gregoriaans. De basismelodie bestaat uit drie motieven:

- a) het *initium* dat van laag naar hoog gaat,
- b) de *tenor* of reciteertoon,
- c) de afsluitende *cadens* of *finalis* die met enkele versieringen weer laag eindigt.

De reciteertoon kan onderbroken worden door een middencadens die uit één verlaagde noot kan bestaan, maar ook uit een meer gecompliceerd motief.

Psalmodie en de meer gecompliceerde *bijbelse cantillatie* zijn typisch van joodse oorsprong. Pogingen hen te herleiden tot niet-joodse musicale tradities hebben allen gefaald. De beperking van de spraakzang tot een begrensde reeks noten en een gering aantal versieringen zorgt er welbewust voor dat

Afbeelding 1 - Vergelijking van Hebreeuwse en Gregoriaanse psalmodie (ontleend aan: *Algemene muziekgeschiedenis*, Prof.dr. A. Smijers, Utrecht 1938, p. 4).

de melodie niet de overhand neemt over de woorden, het begrijpen van de tekst en de geestelijk boodschap die erin wordt uitgedrukt. De melodiestructuur is van het soort dat door de geleerde Curt Sachs 'logogenic' wordt genoemd. Daarmee bedoelt hij dat de musicale elementen voortgebracht worden door de woorden, gebonden zijn aan de taalkundige kenmerken van de tekst en ondergeschikt zijn aan de boodschap van de tekst. Hierdoor krijgt de muziek nooit een autonoom karakter.

Ook vandaag nog wordt in het jodendom de formele lezing van bepaalde boeken van de Bijbel in de eredienst en tijdens de studie uitgevoerd met een musicale intonatie, die nauw verbonden is met de masoretische zangtekens in de tekst, en die gestuurd wordt door vaste regels en gewoonten.

Het systeem van de zangtekens

De masoretische zangtekens kunnen ingedeeld worden in *disjunctiva* en *conjunctiva*. Het vers wordt in afzonderlijke stukjes ingedeeld door de *disjunctiva*, en binnen deze onderdelen zorgen de *conjunctiva* voor het onderlinge verband. De *disjunctiva* zijn belangrijk, omdat zij zorgen voor de hoofdingeling. Nog voordat er iets plaats vindt van lezen en vertalen, kunnen we het vers direct indelen naar deze *disjunctiva*. Enkele daarvan zijn de volgende muziektekens (hier afgedrukt met de letter alef):

Ⲁ	silloek	(meestal aan het slot van het vers)
Ⲁ	atnach	(meestal midden in het vers: de hoofdversdeler)
Ⲁ	sègol	(versdeler voorafgaand aan de atnach)

Ⲁ	zaqef katan
Ⲁ	tevir
Ⲁ	rêvia

Hoe deze indeling werkt, laat zich demonstreren met het voorbeeld van Genesis 30:1 (zie afbeelding 2), waarvan de letterlijke vertaling luidt:

“En toen zag - Racheel - dat - niet - zij baarde - aan Ja'akov - toen werd jaloers - Racheel - op haar zuster - en toen zei zij - tot - Ja'akov - geef toch - aan mij - kinderen - en indien - niet - sterven zal - ik.”

De hoofdingeling is (de medeklinker is vervangen door een streepje):

Ⲁ	rêvia	op de 2e letter van רָחֵל = Racheel (2e woord),
Ⲁ	zaqef katan	op de 4e letter van לַיַּעֲקֹב = aan Ja'akov (6e woord),
Ⲁ	atnach	onder de 4e letter van בְּאֶחָתָהּ = op haar zuster (9e woord),
Ⲁ	zaqef katan	op de 2e letter van בְּנִים = kinderen (14e woord),
Ⲁ	silloek	onder de 2e letter van אֲנִכִּי = ik (laatste woord).

De tekst laat zich dus lezen als:

“En toen zag Racheel,
dat zij niet baarde aan Ja'akov,
toen werd jaloers Racheel op haar zuster,
en toen zei zij tot Ja'akov: geef toch aan
mij kinderen,
en indien niet: sterven zal ik.”

30 וַיִּתְּרָא רָחֵל כִּי לֹא יֵלְדָה לַיַּעֲקֹב וַתִּקְנֶה רָחֵל בְּאֶחָתָהּ וַתֹּאמֶר
אֶל־יַעֲקֹב הִבֵּה־לִּי בָנִים וְאִם־אֵין מִתָּה אֲנִכִּי׃

Afbeelding 2 - De Hebreeuwse tekst van Gen. 30:1 met klinker- en zangtekens.

Voorafgaand aan deze vijf versdelers zien we bij elk woord weer andere zangtekens (hier eveneens afgedrukt bij de letter alef):

- ‏ moenach onder het 1e, 3e en 14e woord,
- ‏ mappach onder het 4e en 10e woord,
- ‏ pasjta boven het 5e en 12e woord,
- ‏ mercha onder het 7e en 18e woord,
- ‏ tifcha onder het 8e en 16e woord.

Onder het 11e, 13e en 15e woord, die verbonden zijn met het woord dat erop volgt, treffen we geen zangtekens aan. Wel vinden we daar soms links van een klinkerteken een verticaal streepje, de *mèteg*, dat de zogenaamde bijklemtoon aangeeft. Uit oogpunt van zang ontstaan nu dus de volgende zangregels:

1. moenach - rêvia
2. moenach - mappach - pasjta - zaqef katan
3. mercha - tifcha - atnach
4. mappach - pasjta - moenach - zaqef katan
5. tifcha - mercha - silloek.

De vraag is nu hoe deze zangtekens samenhangen met melodische motieven.

Melodieën en stijlen

We merken nogmaals op dat cantillatie van bijbelteksten in de synagoge al bestond voorafgaand aan de periode waarin het systeem van geschreven zangtekens zich begon te ontwikkelen. Het Tiberiënsische systeem van zang- en klinkertekens was gebaseerd op bestaande praktijken van uitspraak en musicale weergave. De oudste overgebleven behandeling van dit systeem, Ben-Asjer's *Dikdoekei ha-Te'amien* (10e eeuw CJ), vermeldt bij zijn karakterisering van verschillende van de tekens ook het melodische aspect. Overigens hebben noch het Tiberiënsische systeem, noch de voorafgaande Palestijnse en Babylonische systemen de intentie gehad om een complete overeenstemming te

vestigen tussen elk zangteken en een specifiek melodisch motief. Dit betekent dat er niet een dergelijke overeenstemming bestond in de praktijk van die tijd en dat de Masoreten er niet op uit waren dat kunstmatig te creëren. Hedendaagse studies van nog levende tradities en gegevens ontleend aan middeleeuwse en latere masoretische verhandelingen laten zien dat alleen in de Asjkenazische (Noord- en Oost-Europese) diaspora het systeem ontwikkeld werd met het doel om elk zangteken een eigen melodisch motief te laten uitdrukken. Het verste punt op dit pad werd bereikt bij de Asjkenazische cantillatie van de Tora. Maar zelfs daar vindt men verschillende accenttekens die identieke melodische formaties uitdrukken, en identieke zangtekens die verschillende melodische formaties uitdrukken. In afbeelding 3 zijn twee pagina's afgedrukt uit een Asjkenazische, gedrukte Tora-uitgave (Frankfurt am Main, 1919), waaruit men het verband tussen de zangtekens en dergelijke melodische formaties kan aflezen.

In tegenstelling tot deze Asjkenazische ontwikkeling vindt in het algemeen de musicale weergave van de tekst met behulp van de zangtekens plaats op grond van niet volledig vastgelegde gewoonten. Daarbij vertegenwoordigt elk zangteken of groepje zangtekens weliswaar een bepaald melodisch motief, maar het grafische symbool duidt niet een absoluut vaststaande reeks van tonen aan. Zoals in oude muziek die wordt overgedragen binnen mondelinge tradities, fungeren de melodische motieven als "ideeën" die binnen bepaalde grenzen met een zekere flexibiliteit moeten worden uitgevoerd. Het bewaard blijven van die "ideeën" of stijl wordt gegarandeerd door diverse factoren:

- a) de theoretische ondersteuning van de zangtekens door de grammatica en de syntaxis;
- b) het nauwgezette onderwijs waarmee de traditie van de ene generatie op de andere wordt doorgegeven;
- c) het publiekelijk in de praktijk brengen van het systeem in de synagogen, waar

I. Die Betonungsart der Akzente. (נגינות)

A. Bei der Tora-Vorlesung.

זָרְקָא אָ סָטוּל אָ
Sar - ko Se - gaul Mu -

מַגִּיד אָ רִבִּיעַ אָ
nach Mu - nach R' - wi - a

זָקָה (קָדֵן) אָ מִשְׁמָחָה אָ פִּשְׁטָה אָ מִגִּיד אָ
Mah - pach Pasch to Mu - nach So kēf
(So - kēf ko - ton)

אֲחִינֹחָם אָ מִגִּיד אָ טַפְחָה אָ מִרְכָּה אָ זָקָה (גָּדוּל) אָ
So kēf (go daul) Mēr'cho Tip cho Mu-nach Es-nach to

תִּלְשָׁה (גָּדוּלָה) אָ תִּלְשָׁה (קִטְפָּה) אָ פִּזֵּר אָ
Po - sēr T' li - scho T' li -

אֲזַלָּה פֶּרֶשׁ אָ מִקְדָּם וְאֲזַלָּה אָ
scho Kad - mo w'as lo As lo

פֶּרֶשִׁים אָ פֶּרֶשָׁה אָ
gé resch Gēr'scha - jim Dar go

סוּף פִּסְקִים אָ פִּסְקִי חֲבִירִי אָ
T' wir P' ssik Sauf po ssuk
(am Ende eines Abschnittes)

יְהִיב אָ אָ אָ אָ
J' ssiw Mēr'cho Tip cho Sauf po ssuk Mu nach
(am Ende eines Verses) (vor Sarko, T'lischo und Psodir)

אָ אָ אָ אָ
Mu-nach Mu-nach Kad-mo so - kēf
(vor Se-gaul) (vor Mah-pach)

שְׁלֵחָה אָ
Mēr'cho T' wir Schal - sche

קִרְנֵי פָּרָה אָ
- - - les Kar - nē

יְהִי יְהוָה אָ
fo - roh, Jo - re-ach ben jau-mau.

Afbeelding 3 - Melodische motieven behorende bij diverse zangtekens ("Akzente"), zoals gebruikt bij de Tora-lezingen in Asjkenazische synagogen in Duitsland aan het begin van deze eeuw (Frankfurt am Main, Rödelheim, 1919). De transcriptie geeft de Asjkenazische uitspraak weer in het Duitse klanksysteem.

de cantillatie voortdurend onderworpen is aan het kritische oor van de meer gestudeerde leden van de gemeente.

Samen met een zekere flexibiliteit maken deze factoren het mogelijk dat de stijl langdurig constant blijft, terwijl elke lezer deze toch mag interpreteren op zijn eigen manier. Hierdoor zal iemand de uitvoering van een bepaalde passage dus nooit op precies dezelfde manier herhalen zoals hij die passage bij een vorige gelegenheid reciteerde.

Theoretisch zijn de zangtekens verdeeld in twee categorieën: de accenten van de 21 boeken van de Tora en de Profeten, en die van de poëtische boeken zoals Psalmen, Spreuken en Job. In de praktijk vertoont de musicale weergave echter een veel grotere

diversiteit van stijlen. De stijl waarin gecantilleerd wordt, wordt bepaald door:

- 1 het specifieke bijbelboek, het hoofdstuk, het vers of de inhoud ervan;
- 2 de liturgische omstandigheden (bijv. feestdagen of treurdagen);
- 3 de instantie die de lezing uitvoert (bijv. individu of groep);
- 4 de plaatselijke stilistische tradities;
- 5 de marges waarin individuele interpretaties zijn toegestaan.

Regionale stijlen van cantillatie

De veronderstelling van Idelsohn, die regelmatig herhaald is in latere publicaties, dat de levende tradities van de masoretische cantillatie zouden zijn ontstaan vanuit één gemeenschappelijke basisstijl die al voor de

בבלי 1 Babyl.	Sof pasuq at nah se gol zaqefqaton rêbia tēbir
בוכרי 2 Bokhara.	
פרסי 3 Persian.	
סור 4 Syrian.	
מרוקני 5 Moroccain.	
גיברלטר 6 Gibraltar.	
איטלי 7 Italian.	
ספרדי צרפת 8 Sephard. (France)	
ספרדי אמסטרדם 9 Seph. (Amsterdam)	
ספרדי מצרים יא 10 Seph. (Egypt and Pal.)	
אשכנזי 11 Ashkenasic.	azla gereš geršajim. tēbir
רייכלין 12 Reuchlin.	
קאנטיילן 13 Cantielen.	

Afbeelding 4 - Melodische motieven behorende bij de zangtekens *sof pasoek*, *atnach*, *sègol*, *zakef katan*, *rêvia* en *tēvir* in verschillende regionale tradities aan het begin van deze eeuw (A.Z. Idelsohn, 1922).

verwoesting van de tempel bestond, wordt niet bevestigd door de huidige stand van het onderzoek. Tegenwoordig veronderstelt men

dat, hoewel het principe van de cantillatie als zodanig een gemeenschappelijke erfenis is, de diverse plaatselijke en gelegenheidsstijlen

die vandaag nog worden aangetroffen, afstammen van een klein aantal afzonderlijke oerstijlen. Men kan er zeker van zijn dat, in de tijd waarin de synagogale eredienst een stabiele vorm begon te krijgen, verschillende "melodieën" voor de lezing van de Bijbel gangbaar waren en even veel bestaansrecht hadden. Later, door processen die we niet meer kunnen reconstrueren, werden sommige van deze "melodieën" en melodische motieven door een of meer gemeenschappen geaccepteerd als normatief. Ze werden toegevoegd aan specifieke boeken, en gesanctioneerd door gewoonte. Men moet zich steeds realiseren dat de zangtekens zelf nooit een notenschrift zijn geweest met dezelfde mogelijkheden en begrenzingen als de muzieknotatie die werd ontwikkeld in West-Europa. De zangtekens zijn alleen verwijzingen naar de te vertolken "motief-ideeën" die mondeling werden overgedragen. Sommige middeleeuwse en renaissance schrijvers vermelden de "stijl van de Sefardiem", maar geven nauwelijke concrete aanwijzingen op grond waarvan het karakter ervan begrepen kan worden.

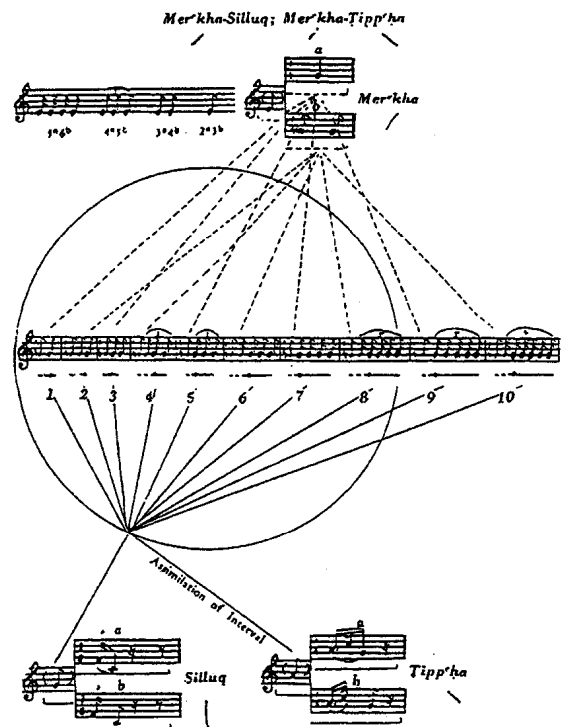
De hedendaagse levende tradities van cantillatie kunnen worden geklassificeerd in vijf hoofdgroepen van regionale stijlen:

- 1) Jemenitisch,
- 2) Asjkenazisch,
- 3) Midden-Oosters en Noord-Afrikaans,
- 4) Jeruzalems-Sefardisch,
- 5) diverse Noord-Mediterrane regionale stijlen.

In afbeelding 4 ziet men voor de musicale tekens *sof pasoeck*, *atnach*, *sègol*, *zakef katan*, *rêvia* en *têvir* de melodische motieven zoals die aan het begin van deze eeuw in verschillende regio's in gebruik waren.

Assimilatie

De totstandkoming van de melodie van een heel bijbelvers is nu niet alleen een kwestie van de onderscheiden melodische motieven in de volgorde van de zangtekens achter elkaar plaatsen. In de praktijk treedt ook nog

Afbeelding 5 - Assimilatiecirkel A voor de assimilatie van de melodische motieven behorende bij de combinaties *mercha - silloek* en *mercha - tifcha* (S. Rosowsky, *The cantillation of the Bible*, 1957).

zogenaamde *assimilatie* op. Dit is het verschijnsel dat de melodische motieven voor twee opvolgende woorden zich kunnen samenvoegen en daarbij veranderingen ondergaan. Het tweede deel van het eerste woord assimileert met het eerste deel van het tweede woord. Deze assimilatie verloopt volgens patronen die afhankelijk zijn van de combinatie van zangtekens waarmee we te maken hebben. De joodse muziekhistoricus Solomon Rosowsky heeft tal van zogenaamde *assimilatiecirkels* (zie afbeelding 5) opgesteld om dit verschijnsel in kaart te brengen.

Een voorbeeld van assimilatie vinden we in Genesis 30:1 bij de woorden *וַתִּקְנֶה רָחֵל* (*watêkané racheel*): 'Toen werd jaloers - Racheel'. Omdat - het woord *wattêkané* ("toen werd jaloers") voorzien is van het zangteken *mercha* en het woord *racheel* ("Racheel") van een *tifcha*, zou de melodie zonder assimilatie als volgt worden:

Door de assimilatie van de lettergreep *-né* met de lettergreep *ra-* ontstaat echter:

Het onderzoek van Rosowsky

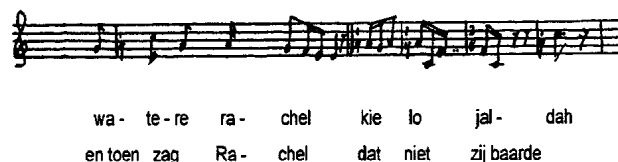
Solomon Rosowsky heeft een uitgebreid onderzoek verricht naar de Litouwse cantillatie, die tot de Asjkenazische traditie behoort, maar ook in andere delen van Oost-Europa, in Amerika en Zuid-Afrika gepraktiseerd wordt. Rosowsky heeft ontdekt dat de musicale opbouw van de melodieën aan allerlei regels voldoen. Om die regels te kunnen formuleren noemt hij de *disjunctieve zangtekens* “heren” en de *conjunctieve zangtekens* “knechten”. De groep van de “heren” kan weer worden onderverdeeld in: keizers (*silloek* en *atnach*), koningen (o.a. *sêgol*, *zakef katon*, *tifcha* en *rêvia*), hertogen (o.a. *têvir*), graven en onderhoofdmannen. De “knechten” die voorafgaan aan een “heer” behoren tot die “heer”.

De melodie-opbouw heeft nu o.a. de volgende kenmerken. Heren van hogere rang worden vaak vergezeld door heren van lagere rang. Bijvoorbeeld de *tifcha*, zelf een koning, kan functioneren als metgezel van de beide keizers *silloek* en *atnach*. Een heer die als metgezel van een hoger geplaatste heer voorkomt, kan niet onafhankelijk van die laatste voorkomen. *Tifcha* zien we bijvoorbeeld nooit zonder *silloek* of zonder *atnach*, *têvir* nooit zonder *tifcha*, maar het omgekeerde kan wel het geval zijn. Ook kan een knecht nooit voorkomen zonder zijn heer, maar een heer kan wel voorkomen zonder zijn knechten.

Ook voor assimilatie zijn nu regels op te stellen. Het eerste woord bij assimilatie is

altijd een “knecht”, terwijl het tweede woord zowel een “knecht” als een “heer” kan zijn. “Heren” assimileren echter niet met elkaar, maar uitsluitend met hun eigen “knechten”. Voorts is van belang waar in het woord de klemtoon ligt. Zo zijn er *milrá*-woorden, waarbij de klemtoon op de laatste lettergreep ligt, en *mílel*-woorden, waarbij de klemtoon op de voorlaatste lettergreep ligt. Bij assimilatie zijn er vier combinaties mogelijk: *milrá-milrá*, *milrá-mílel*, *mílel-milrá* en *mílel-mílel*. Elke combinatie voldoet weer aan andere assimilatieregels.

In de Litouwse cantillatie volgens Rosowsky luidt het begin van Genesis 30:1 als volgt:

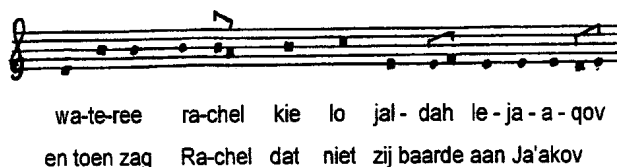

wa - te - re ra - chel kie lo jal - dah
en toen zag Ra - chel dat niet zij baarde

Het musicale systeem van Haïk Vantoura

Tenslotte vermelden we nog het werk van de Franse musicologe Suzanne Haïk Vantoura, die zich uitvoerig heeft bezig gehouden met de zangtekens in de Hebreeuwse bijbelteksten. Ze onderzocht van elk zangteken nauwkeurig hoe het voorkomt in de teksten in de hoop hieruit iets te kunnen afleiden over de oorspronkelijke melodieën. Als basisindeling van de tekens maakt zij onderscheid tussen zangtekens die onder de letters worden geplaatst en zangtekens die erboven worden gezet. Dat dit onderscheid van belang is, blijkt uit het feit dat de grafische symbolen van onderste en bovenste zangtekens gelijk kunnen zijn, terwijl hun functie verschilt. Ze veronderstelde dat elk zangteken overeenkwam met een noot of groepje noten op de notenbalk en kwam tot de conclusie dat de onderste tekens de loop van de melodie - weergeven, terwijl de bovenste tekens afhankelijk zijn van de onderste tekens, waarvan zij als het ware een variatie weergeven. Zodra het “tussenkommende” bovenste teken zijn werk

gedaan heeft, wordt de melodie weer overgenomen door het volgende onderste teken. Na veel onderzoek en experimenteren kwam ze tot een sluitend systeem waarin de zangtekens verbonden konden worden met noten. In dit systeem luidt het begin van Genesis 30:1 als volgt:

Het systeem van Haïk Vantoura opent de weg naar een muziekvorm die wel bijzonder genoemd mag worden. Bovendien heeft zij, om de bedoeling ervan duidelijker te maken, nagedacht over de vraag waarom een bepaald muziekteken of een bepaalde combinatie van muziektekens juist op een bepaalde plaats voorkomt. Maar of dit de oorspronkelijke muziek van de synagoge of de tempel is geweest, is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen. Op dit gebied kan nog veel onderzoek verricht worden.

Van het werk van Haïk Vantoura zijn diverse platen verschenen onder de titel *La musique de la bible révélée* (bijv. Harmonia Mundi, HMU 989, 1975). De grondgedachte van Haïk Vantoura, te weten dat de zangtekens oorspronkelijk zijn ontstaan uit één bepaalde oerstijl van cantilleren, wordt vandaag de dag echter niet langer als alleen bepalend aangenomen voor het onderzoek naar de geschiedenis van het cantilleren van de Hebreeuwse Bijbel.

Literatuur

- Encyclopaedia Judaica, onder: Cantillation; Masoretic accent (Musical rendition); Music.
S. Haïk Vantoura, *La musique de la Bible révélée*, Parijs.
A.Z. Idelsohn, *Jewish Music in Its Historical Development*, 1929.
S. Rosowsky, *Cantillation van de Bible-The Five Books of Moses*, 1957.
C. Sachs, *Rise of Music in the Ancient World*, 1943.
Eric Werner, *The Golden Bridge, The interdependence of liturgy and music in synagoge and church during the first millennium*, New York, 1959/1984.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING NAJAAR 1998

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar: Red. Judaica-Bulletin, Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

za 5-09 Sjabbat Kie Teetsee (Deut. 21:10-25:19)

-----
za 12-09 Sjabbat Kie Tavo (Deut. 26:1-29:8)

-----
ma 14-09 Bijbels-Hebreeuws 3
(bijhoudcursus), 1e bijeenkomst.
Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent:
J.L.C. Boertjens

di 15-09 Vrij Leerhuis 2a - Psalmen lezen
met de rabbijnen (vervolgcursus),
1e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30
uur. Docent: D. Broeren

za 19-09 Sjabbat Nitsavim (Deut. 29:9-30:20)

-----
ma 21-09 Rosj Hasjanah / Joods Nieuwjaar
(eerste dag)

di 22-09 Rosj Hasjanah / Joods Nieuwjaar
(tweede dag)

- za 26-09 Sjabbat Wajeelech (Deut. 31:1-31:30) - Sjoevah (Hos. 14:2-10; Jo'el 2:15-27)
-
- ma 28-09 Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 2e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: J.L.C. Boertjens
- wo 30-09 Jom Kippoer / Grote Verzoendag
- za 3-10 Sjabbat Ha'azienoe (Deut. 32:1-52)
-
- ma 5-10 Soekkot / Loofhuttenfeest (eerste dag)
- di 6-10 Soekkot / Loofhuttenfeest (tweede dag)
- za 10-10 Sjabbat Soekkot
-
- ma 12-10 Sjemini Atsèrèt / Slotfeest
- di 13-10 Simchat Torah / Vreugde der Wet
- za 17-10 Sjabbat Bereesjiet (Gen. 1:1-6:8)
-
- ma 19-10 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 1e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: J.L.C. Boertjens
- di 20-10 Vrij Leerhuis 2a - Psalmen lezen met de rabbijnen (vervolgcursus), 2e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: D. Broeren
- wo 21-10 Vrij Leerhuis 3a - Het vierde evangelie als joods document, 1e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: S.P. van 't Riet
- za 24-10 Sjabbat Noach (Gen. 6:9-11:32)
-
- di 27-10 Vrij Leerhuis 2b - Psalmen lezen met de rabbijnen (herhalingscursus), 1e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: D. Broeren
- wo 28-10 Genootschap Nederland-Israël, afdeling Zwolle. Mevr. drs. Hanneke Gelderblom, lid Eerste Kamer, over: Honderd jaar Zionisme. Synagoge Zwolle 19.30 uur
-

CURSUSPROGRAMMA 1998-1999

Het cursusprogramma van de Stichting Judaica in de Zwolse synagoge ziet er in het seizoen 1998-1999 als volgt uit:

- Cursus: **Vrij Leerhuis 1b - Inleiding tot het Jodendom**
- Tijd: 6 dinsdagavonden
- Cursus: **Vrij Leerhuis 2a - Psalmen lezen met de Rabbijnen (vervolg)**
- Tijd: 5 dinsdagavonden
- Cursus: **Vrij Leerhuis 2b - Psalmen lezen met de Rabbijnen (herhaling)**
- Tijd: 3 dinsdagavonden en 2 woensdagavonden
- Cursus: **Vrij Leerhuis 3a - Het vierde evangelie als joods document**
- Tijd: 8 woensdagavonden
- Cursus: **Vrij Leerhuis 3b - Inleiding in het Talmoed-tractaat Pesachim**
- Tijd: 3 woensdagavonden
- Cursus: **Dichter bij het wonderverhaal in de Bijbel**
- Tijd: 4 dinsdagavonden
- Cursus: **Geboorte, huwelijk en dood in de joodse traditie**
- Tijd: 3 woensdagavonden
- Cursus: **Joodse muziek door de eeuwen heen**
- Tijd: 4 donderdagavonden
- Cursus: **Hebreeuws 1 - Beginnerscursus**
- Tijd: 20 maandagavonden
- Cursus: **Hebreeuws 3 - Bijhoudcursus**
- Tijd: 10 maandagavonden

Alle bijeenkomsten zijn van 19.30-21.30 uur. Een folder met uitgebreide informatie over inhoud, lesmateriaal, docenten en cursusgeld is aan te vragen bij de secretaris van de stichting, dhr. J. Veldhuijzen, tel./fax 038-4651048.

In deze folder vindt u ook informatie over de tentoonstelling in de synagoge, rondleidingen, onze bibliotheek en het jaarlijkse synagogepad.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.-27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel, onder vermelding van 'abonnement'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- D. Broeren
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- B.W. Tiesinga (penningmeester)
- J. Veldhuijzen (secretaris-cursuscoördinator)
- C. Verdonk (administrateur)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Men kan deze aanvragen bij de cursuscoördinator (038-4539283) of bij de voorzitter (038-4536647). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. T. Kwakkel (tel. 038-3324021).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is meestal op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-17.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan worden er ook rondleidingen verzorgd. Toegang: f 2,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt(e) samen met:

- Joodse Gemeente Zwolle,
- Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle,
- het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle,
- B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum,
- Bureau Kerk-en-Israël van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel.

DE VERSCHIJNING VAN DIT NUMMER

Door bijzondere omstandigheden was de redactie niet in staat het vierde nummer van de elfde jaargang van dit bulletin omstreeks zijn normale verschijningsdatum van 1 juli te laten verschijnen. Daarvoor bieden we de lezer onze verontschuldigen aan.

DE SERIE "EEN GOOCHEM ALFABET"

De volgende aflevering van de serie "Een goochem alfabet" door Dick Broeren, is wegens ruimte gebrek niet in dit nummer gepubliceerd, maar zal in de volgende aflevering (jrg. 12 nr. 1) verschijnen.

CURSUSSEN SEIZOEN 1998-1999

Onze stichting organiseert in het seizoen 1998-1999 weer een flink aantal cursussen in de Zwolse synagoge. De cursusfolder kan men aanvragen bij de secretaris van de stichting, dhr. J. Veldhuijzen, tel. 038-465 10 48. Inmiddels is de inschrijving op gang gekomen. Zoals het er bij het verschijnen van dit bulletin naar uitziet, gaan alle cursussen door met uitzondering van de Vrij-Leerhuiscursussen 1a en 1c. Over Vrij-Leerhuiscursus 1b wordt later een beslissing genomen. Van cursussen die niet doorgaan worden degenen die zich ingeschreven hebben, op de hoogte gebracht.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 oktober 1998. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd. Adres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

ABONNEMENT JUDAICA BULLETIN

Een abonnement op het Judaica-Bulletin kost f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel, onder vermelding van 'abonnement'.